

nej strony kierowali oczywiście swoją uwagę na księstwo śląskie jako całość, z drugiej strony musieli wytłumaczyć faktyczne powstanie obydwu części tego kraju – Dolnego i Górnego Śląska, wreszcie musieli również przyznać, że mimo tych nadrzędnych struktur życia polityczne na Śląsku odbywało się na szczeblu pojedynczych księstw. Te ciągle napięcia między centralizmem a regionalizmem są charakterystyczną cechą starszej historii kraju nadodrzańskiego, a zatem także Górnego Śląska. Poza tym podejmowano już wcześniej inne starania o rozgraniczenie tych części kraju, przykładowo w zakresie językowym. Tak na przykład pochodzący z Brzegu humanista Barthel Stein mówił w swej „*Descriptio tocius Silesie*” z przełomu lat 1512 i 1513 o „*Polonica Silesia*”, aby odróżnić region górnośląski od dolnośląskiego, zaliczając do pierwszego Oleśnicę-Bierutów, Opole, Głogówek, Gliwice, Krapkowice, Prudnik, Koźle, Toszek, Strzelce Opolskie, Bytom, Racibórz i Cieszyn¹⁹. Niepewność co do stosunków przestrzennych nie ograniczała się tylko do granic świeckich, występowała także w administracji kościelnej, nawet w kurii rzymskiej. W 1482 roku, w związku z wyborem nowego biskupa, można odnaleźć przy prezentacji w kolegium kardynałów informację „*Wratislaviensis in Ungaria*”, a w 1520 roku, przy konflikcie o wrocławski urząd biskupi odnotowano w aktach konsystorialnych, że miasto leży „in Polonia”²⁰.

Fakt, że takie wahania były możliwe, pokazują trzy rzeczy: po pierwsze, granice wewnętrzne Śląska zmieniały

się w stosunkowo krótkich odstępach czasu i przede wszystkim obserwatorzy z zewnątrz tracili po prostu orientację. Po drugie, granice polityczno-prawne w dawniejszych epokach nie miały koniecznie rozdzielających funkcji, ale były miejscem dyfuzji i nie wykluczały w żadnym wypadku wymiany elit i kultury. Wreszcie po trzecie, wśród pojedynczych osób istniały zawsze konkretne motywy i intencje, by interpretować kształt terytorium zakreślony na mapie tak, aby czerpać z tego możliwie największe korzyści dla siebie.

Wewnętrzne granice Śląska podlegały faktycznie, w porównaniu z regionami sąsiednimi, większym zmianom. Wynikało to zarówno ze sposobu uprawiania polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej. Od połowy XII wieku, kiedy to Śląsk zaczął odrywać się od państwa polskiego, obierając niezależną drogę polityczną, kraj ten czuł się ciągle zagrożony ekspansywną polityką ze strony Polski, Czech i Węgier. Zmiana przynależności Śląska do sąsiednich państw oraz stosunek pośrednio lenny do cesarza i Cesarstwa Rzymsko-Niemieckiego utrudniały wewnętrzny proces jednoczenia się, który uwidaczniał się tylko w niewielkim stopniu przez pokoje ziemskie i porozumienia książęce. W polityce wewnętrznej zaś podziały dynastyczne doprowadziły w wiekach XIII i XIV do rozdrobnienia terytorialnego kraju i do powstania wielu rządzących linii Piastów. Właśnie Piastowie – dokładniej: odrębna linia śląska, wywodząca się z wcześniejszej polskiej dynastii Piastów władających do początku XII wieku także Śląskiem – wdali się w długotrwałe spory dziedziczne i walkę o władzę. Ich stopniowy upadek widoczny jest szczególnie w kolejnych dekadach po 1420 roku: linia Piastów ziebickich wygasła w 1428 roku, w Oleśnicy, Legnicy, Głogowie i Cieszynie doszło wówczas

do kryzysów dynastycznych, natomiast u Piastów cieszyńsko-oświęcimskich wysoka liczba członków rodziny okazała się niekorzystna, prowadząc do uporczywych walk o stosunkowo małe posiadłości. Inne linie zostały z kolei zmuszone do sprzedaży lub zastawienia swych księstw. W ten sposób ich miejsce zajmowały obce rody szlacheckie – Wettynowie, Hohenzollernowie, Wirtembergowie, a także jeszcze inne, również nieksiążęce rodziny, które objęły w swoje posiadanie zarówno terytoria dolno-, jak i górnośląskie.

To, że w średniowieczu doszło do odrębnego rozwoju regionu górnośląskiego, wynika przede wszystkim z tych właśnie przemian polityczno-dynastycznych, ale i impulsów zewnętrznych, ponadregionalnych z Polski, Czech i Węgier. Władcy księstwa opolskiego (*ducatus Opoliensis*) oraz władcy powstałych później z tego terytorium księstw rozwinęły własne poczucie wspólnoty i odgraniczyły się do XIV wieku wyraźnie od Piastów rządzących na Dolnym Śląsku, używających tytułu książąt Śląska (*ducatus Slesiae*). Obszar władzy książąt opolskich (*ducatus de Opol*), który można określić jako rdzeń późniejszego Górnego Śląska, rozszerzył się od XII wieku znacznie, szczególnie na północ i wschód. Większe znaczenie miał jednak fakt, że powstałe na południowym zachodzie morawskie księstwo opawskie, później podzielone na księstwa opawskie i karniowskie oraz kilka mniejszych państw stanowych, stopniowo przyłączyło się do Górnego Śląska. Z drugiej strony, przede wszystkim przy granicy wschodniej, poniesiono straty terytorialne, ponieważ w XV wieku ziemia siewierska i księstwa oświęcimskie oraz zatorskie przypadły Polsce. Pod względem kościelnym średniowieczny *Silesia superior* – pojęcie, które można odnaleźć

19 *Descriptio tocius Silesie et civitatis regie Vratislaviensis per m. Bartholomeum Stenum*, (*Scriptores rerum Silesiacarum* 17), wyd. H[ermann] Markgraf, Breslau 1902, s. 18.

20 Strnad Alfred A., *Breslaus Kardinalprotektor an der römischen Kurie, vornehmlich im 16. Jahrhundert*, w: *Archiv für schlesische Kirchengeschichte* 29 (1971), s. 90-106.

Ilustracja A.3. Widok Wrocławia na sztychu zamieszczonym w: Merian Matthäus, *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae*, Frankfurt am Main 1649 (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach).

w czasach ówczesnych u kronikarzy, jak na przykład Petera Eschenloera, ale i innych²¹ – należał do trzech różnych diecezji. Żadna z siedzib biskupich (Wrocław, Kraków, Ołomuniec) jednak nie leżała na terenie Górnego Śląska.

Dopiero w trakcie podporządkowania się w XIV wieku pojedynczych księstw dolno- i górnośląskich Koronie Czeskiej toponim „Śląsk” zyskał popularność, jako określenie wszystkich terytoriów w *Silesia inferior* i *Silesia superior*. Odtąd obydwie określenia pojawiają się w licznych wariantach – w tytułaturach, na herbach i godłach oraz w dokumentach i aktach jako *Herzogthum Ober- und Niederschlesien* (Księstwo Górnego i Dolnego Śląska), *utraque Slesia* (oba Śląski), *beyder Slesie* (oba Śląski) i w innych formach. Jako granica między obydwoma częściami kraju widziana była zazwyczaj

tzw. przesieka, która przebiegała mniej więcej na południe i wschód od miasta Nysa, wzdłuż Nysy Kłodzkiej aż do jej ujścia do Odry, potem na północny wschód wzdłuż Stobrawy aż do Proсны.

Określeniom terminologicznym odpowiadały pod względem politycznym i administracyjnym dwa obszary prawne, które w następnych stuleciach formowały się i dalej umacniały. Już w XV wieku cały obszar Śląska został podzielony w celach poboru wojskowego na Górny i Dolny Śląsk. Powstały odrębne okręgi administracyjne i urzędy krajowe, a dla każdej z obydwu części zwoływano kilkakrotnie szczególne zgromadzenia stanowe. W 1480 roku przykładowo król Maciej Korwin kazał biskupowi wrocławskiemu, „wkrótce w Opawie ze wszystkimi naszymi książętami, panami, ziemiami i miastami na Górnym Śląsku”, odbyć zjazd książęcy²². Również w źródłach

czeskich napotykamy w owych czasach częściej na urząd starosty Górnego Śląska (*horny Slezý*)²³. Dwa inne szczeble polityczne – centralny ogólnosłański z jednej strony, a pojedyncze księstwa z drugiej – pozostają, równoległe do tej instytucjonalizacji politycznej na Górnym Śląsku, zawsze żywe i aktywne.

Od późnego średniowiecza Górny Śląsk, w porównaniu z terytoriami dolno- i środkowośląskimi, zajmował jednak specjalną pozycję, nie tylko pod względem polityczno-prawnym,

21 Eschenloer Peter, *Geschichte der Stadt Breslau*, t. 1-2, (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 29), wyd. Gunhild Roth, Münster 2003.

22 „nechstkunftig zu Troppaw mit allen unseren fursten manschaften leuten landen und steten in Oberslesien”, cyt. za: Rachfahl Felix, *Die Organisation der Gesamtstaats-*

verwaltung Schlesiens vor dem dreißigjährigen Kriege, (Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen 13), Leipzig 1894, s. 96, przyp. 1.

23 Urkunden der Klöster Rauden und Himmelwitz, der Dominicaner und der Dominicanerinnen in der Stadt Ratibor, (Codex diplomaticus Silesiae 2), oprac. W[ilhelm] Wattenbach, Breslau 1859, s. 206n. Późniejsze dokumenty od pierwszej połowy XVI wieku w: Kameniček František, *Zemské sněmy a sjezdy moravské. Jejich složení, obor působnosti a význam. Od nastoupení na trůn krále Ferdinanda I. až po vydání obnoveného zřízení zemského (1526-1628)*, t. 1-3, Brno 1900-1905.

lecz także wyznaniowym, etnicznym i ekonomicznym. Ponadto dochodziła do tego sytuacja językowa: język potoczny ludności miejscowej był w dużej części dialektem języka polskiego, któremu towarzyszyły na południu silne wpływy języka czeskiego. Jedynie ludność miejska, szczególnie w miastach rezydencyjnych – Opolu, Raciborzu i Cieszynie, była niemieckojęzyczna; oprócz tego istniało kilka wyłącznie niemieckich wysp językowych. Etniczno-językowe rozproszenie miało zaś wpływ na sferę prawną i społeczną. Tak na przykład w okresie nowożytnym ziemie górnośląskie, odmiennie od ziem Dolnego Śląska, nie wzorowały się na ustawodawstwie obowiązującym w Cesarstwie Rzymsko-Niemieckim, lecz w większym stopniu opierały się na czesko-polskich tradycjach prawnych.

Mimo stałego rozdrobnienia terytorialnego Górnego Śląska pewne cechy wspólne przyczyniały się w polityce do coraz częstszego, jednolitego występowania. Nieprzypadkowo na przełomie XVII i XVIII wieku jest wielokrotnie mowa o *Herzogtum Oberschlesien* (księstwie Górnego Śląska)²⁴. Uwidaczniało się to ponadto w wyrażeniu życzenia „separacji od Dolnego Śląska”, jakie przedstawiło cesarzowi własne poselstwo stanów górnośląskich w 1709 roku²⁵. Ta „sepa-

racja” Górnego Śląska odnosiła się do aspektu opodatkowania, czyli oddzielnego traktowania w kwestiach finansowych. Odpowiednie skargi zostały już wcześniej przedłożone Czeskiej Kancelarii Dworskiej. Co ciekawe, urząd musiał przed ich opracowaniem wyjaśnić, kto tak właściwie pod nazwą „stany górnośląskie” wysunął taki postulat. Ten epizod pokazuje dwie kwestie: po pierwsze, na Górnym Śląsku do końca panowania habsburskiego egzystowała świadomość wspólnych politycznych interesów, po drugie, patrząc z zewnątrz, panowała niezmiennie wielka niepewność, co dokładnie jest Górnym Śląskiem.

Taką niepewność można zauważyć także przy użyciu pojęcia „Górny Śląsk” w nowożytnej literaturze i historiografii. W większości dzieł od pierwszego, drukowanego w 1571 roku w Wittenberdze, obszernego opisu kraju autorstwa pochodzącego z Kożuchowa Joachima Curaeusa, autorzy są zgodni co do tego, że księstwo śląskie dzieli się zazwyczaj na dwie części, na Dolny i Górny Śląsk²⁶. Także na mapach do końca okresu nowożytnego zaznaczona jest przeważnie odrębna górnośląska część kraju. Jednak właściwie żaden autor nie był w stanie podać z ostateczną pewnością, który obszar dokładnie zaliczał się do Górnego Śląska. U Jacoba Schickfussa, pojawiającego się na stronie tytułowej jako „CammerFiscal in OberSchlesien” (urzędnik skarbowy na Górnym Śląsku), czytamy w wydanym przez niego w 1625 roku dziele „New

Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung”: „Do Górnego Śląska należą następujące stolice: Karniów, Opawa, Cieszyn, Racibórz i Opole, ze wszystkimi leżącymi w ich obrębie miastami, klasztorami, miasteczkami, gminami targowymi i wioskami, także z wolnym państwem stanowym pszczyńskim”²⁷. Geograficznie znacznie większy obszar, obejmujący także Nysę i Ziębice jako części Górnego Śląska, podał Friedrich Lucae w swym dziele „Schlesische Fürsten-Krone”: „Górny Śląsk obejmuje następujące księstwa: księstwo cieszyńskie, raciborskie, opolskie, opawskie, karniowskie, nyskie i ziębickie, wraz z wolnym państwem stanowym pszczyńskim”²⁸. Także przy pojedynczych miastach, majątkach i księstwach można niekiedy odnaleźć całkiem różne przypisy, świadczące o zmieniającym się postrzeganiu przestrzeni historycznej. Dobrze można to zilustrować na przykładzie Brzegu. W „Biblische Chronica” z 1575 roku pisze się ogólnie, że autor tego dzieła, teolog pochodzący z morawskiej Igławy, stał się później „kaznodzieją w Brzegu na Śląsku”²⁹. Z kolei Georg Fabricius von Falkenstein podaje w tytule wydanego w 1632 roku zbioru kazań, że wygłosił je w kościele parafialnym „książęcego

24 W dokumencie cesarza Leopolda I z 9 sierpnia 1699 roku jest mowa o „Beuthen in Unserm Hertzogthum Ober-Schlesien”. Henel von Hennenfeld Nikolaus, *Silesiographia renovata [...]*, t. 1, wyd. Michael Joseph Fibiger, Wratislavia/Lipsia 1704, Cap. 1, s. 199.

25 „Separation von Nieder-Schlesien”, *Kaiserliches allergnädigstes Rescript und Decret, wegen der Ober-Schlesischen Herren Fürsten und Stände verlangten Separation von Nieder-Schlesien, Anno 1709, den 21. Octobr*, w: [Arnold Johann Theodor von]: *Sammlung der wichtigsten und nöthigsten, bisher aber noch nicht herausgegebenen Käyser- und Königlichen auch Hertzoglichen Privilegien, Statuten, Rescripten und Pragmatischen Sanctionen des Landes*

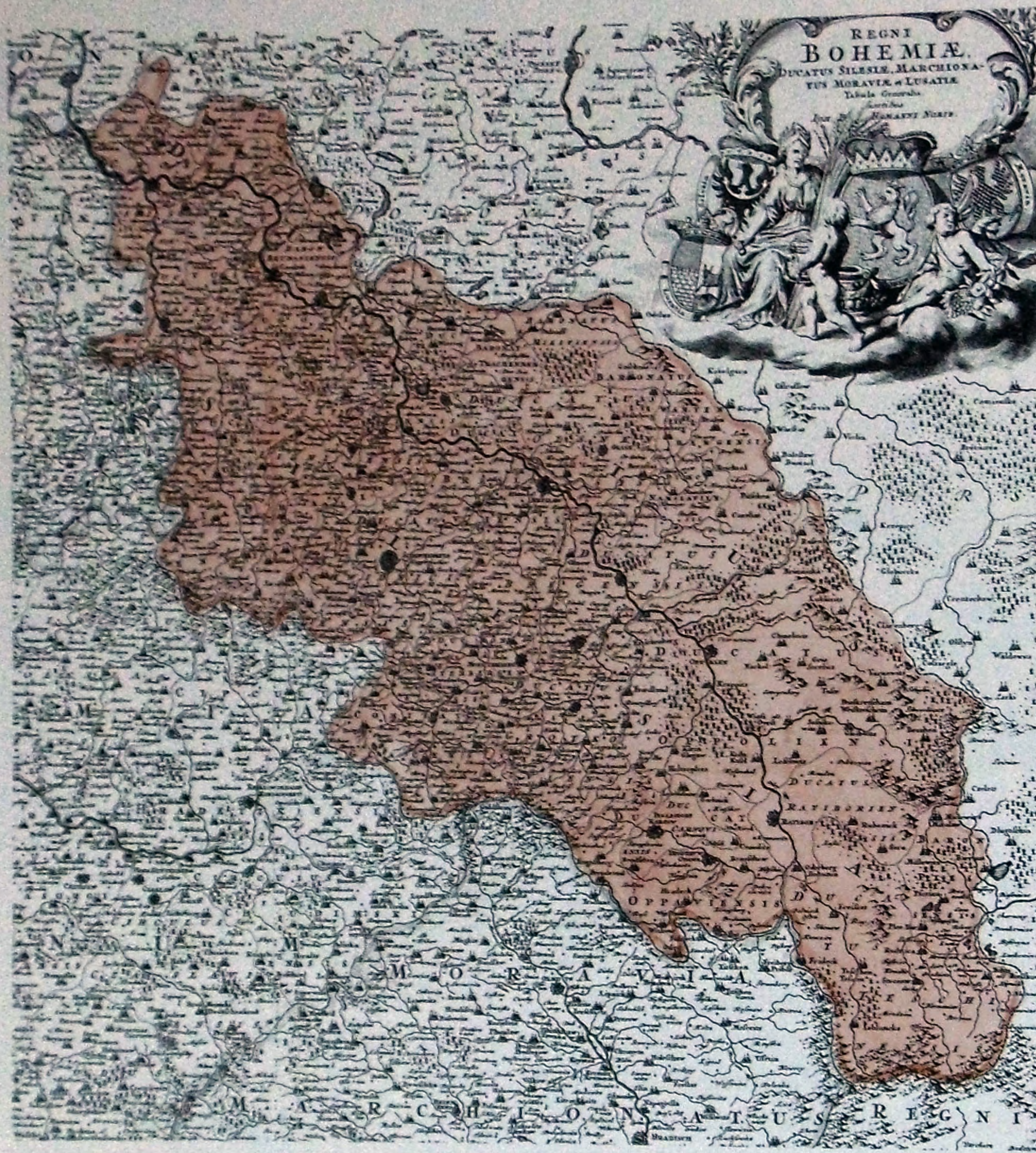
Schlesien, cz. 1, Cotbus 1736, s. 321-323. Na temat sporów o opodatkowanie na początku XVIII wieku szczegółowo: Wolf Jürgen Rainer, *Steuerpolitik im schlesischen Ständestaat. Untersuchungen zur Sozial- und Wirtschaftsstruktur Schlesiens im 17. und 18. Jahrhundert*, (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 108), Marburg/Lahn 1978, s. 209-227.

26 Curaeus Joachim, *Gentis Silesiae annales [...]*, Witebergae 1571.

27 „In Ober Schlesien gehören nachfolgende HauptStädte als Jägerdorff, Troppaw, Teschen, Ratibor und Oppeln, zu sampt allen ihren Weichbildes Städten, Klöstern, Flecken, Märckten und Dörffern, auch dero freyen Standes Herrschafft Plesse”, Schickfuß Jacob, *New Vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung, Jehna [1625]*, księga 4, rozdz. 2, s. 7.

28 „Ober-Schlesien begreiff in sich nachfolgende Fürstenthümer: Das Fürstenthum Teschen, Ratibor, Oppeln, Troppaw, Jägerdorff, Neisse, und Münsterberg, sampt der freyen Standes Herrschafft Plessa”, Lichtstern Fridrich [= Lucae Friedrich], *Schlesische Fürsten-Krone, Oder Eigentliche warhaffte Beschreibung Ober- und Nieder-Schlesiens [...]*. Franckfurt am Mayn 1685, s. 267n.

29 „Prediger zum Brig in Schlesien”, Tribauer Esais, *Biblische Chronica [...]*, Wittenberg 1575.

Ilustracja A.4. Homann Johann Baptista, Regni Bohemiae, Ducatus Silesiae, Marchionatus Moraviae et Lusatae, 1730 (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach, Zbiór kartograficzny I, sygn. 17).

miasta Brzeg na Górnym Śląsku”³⁰. Natomiast mapa wydana w połowie XVIII wieku w wydawnictwie kartograficznym lipskiego miedziorytnika Johanna Georga Schreibera, która znalazła w Niemczech i poza nimi duży krąg odbiorców, nosi tytuł „Księstwo brzeskie na Dolnym Śląsku”³¹.

30 „der Fürstlichen Stadt Briegk in OberSchlesien”, Fabricius von Falkenstein Georg, Refrigerium Animae [...], Briegk 1632.

31 „Das Fürstenthum Brieg in Nieder Schlesien”, Stams Marianne, Stams Werner, Der Kartograph, Kupferstecher und erste sächsische Kartenverleger Johann George Schreiber aus Neusalza-Spremberg 1676-1750, w: Neues Lausitzisches Magazin N.F. 7 (2004), s. 110-137, tutaj 135.

Obszar Górnego Śląska w okresie najnowszym

Podział Śląska w 1742 roku, będący bezpośrednią konsekwencją antagonizmu politycznego w Europie Środkowej i Środkowo-Wschodniej między Prusami a Austrią, przede wszystkim doprowadził do podziału Górnego Śląska: księstwo cieszyńskie oraz większa część księstw opawskiego i karniowskiego pozostały pod panowaniem Habsburgów i rozwijały się odrębnie jako *Kronland Schlesien* (Kraj koronny Śląsk) lub *Herzogtum Schlesien österreichischen Anteils* (Księstwo śląskie części austriackiej)

ze stolicą w Opawie. Związane były nadal z historią czesko-morawską, a później czeską i czechosłowacką. Reszta Śląska przypadła – pomijając południową część księstwa nysko-otmuchowskiego w okolicach Frywałdowa (dziś: Jesenik) na Dolnym Śląsku – Hohenzollernom. W ten sposób historyczny region Górny Śląsk otrzymał ponownie nowy kształt, ponieważ odtąd nie odnosił się on więcej do starszych scalonych granic dynastycznych, lecz do granic administracyjnych.

Podział Śląska z 1742 roku dla potocznego nazewnictwa obszarów Śląska Austriackiego (*Österreichisch Schlesien/Rakouské Slezsko*) nie miał tak zasadniczego znaczenia. Nadal używano konsekwentnie nazw księstw (cieszyńskiego, opawskiego, karniowskiego, nyskiego, państwa stanowego bielskiego). W XVIII wieku był używany również i inny termin, odwołujący się do dawnej przynależności do Korony św. Wacława – Czeski Śląsk (*Böhmisch Schlesien/České Slezsko*). Obok jednak występują terminy oznaczające całe księstwa, a niekiedy po prostu obszar wokół konkretnych miast: Kraj Opawski/Opawszczyzna (*Troppauer Land/Opavsko*), Kraj Cieszyński/Cieszyńskie (*Teschener Land/Těšínsko*), Kraik Bruntalski (*Freudenthaler Ländchen/Bruntálsko*), Obszar Karniowski (*Jägerndorfer Gebiet/Krnovsko*). Do tego dochodziły coraz częściej używane nazwy etnograficzne dla terenów na pograniczu morawsko-śląskim. Stolicą obszaru *Kravařsko* (*Kuhländchen*) leżącego na pograniczu był morawski Nový Jičín (*Neu-Titschein*). Niemcy z kolei na zachodnią część Śląska Opawskiego i część Północnych Moraw, w tym okresie zdominowanych przez ludność niemiecką, używali propagandowego terminu „Kraj Przodków” (*Altwaterland*), który po I wojnie światowej wyparła